

כפירת שעבוד קרקעות

בדין שבועת מודה במקצת במלווה על פה

אביחי ביטר

ראשי פרקים:

הרקע לסוגיה

מחלוקת הראשונים

שיטת התוספות

שיטת הרמב"ן והרא"ש

היחס בין דברי התוספות

מודה במקצת - קרקעות או מטלטלין?

סיכום

הרקע לסוגיה

הגמרא בבבא מציעא ד, ב ממשיכה לדון בדינו השני של ר' חייא. אחר שהוא דן בעמוד א בדין 'מודה במקצת',¹ וקובע כי חיוב שבועת מו"ב חל אף בטענת 'הילך'.² לאחר שהגמרא מציגה את מחלוקתם של ר' חייא ורב ששת (הסובר כי פטור בטענת הילך משבועת התורה של מו"ב), היא מנסה להקשות על ר' חייא מדין 'סלעים ודינרין':

1 התורה קבעה כי המודה במקצת טענת התובע, ישבע על כך שהוא אכן פטור על החלק שהוא לא הודה בו. במילים אחרות, אם ראובן תובע את שמעון על כך שהוא חייב לו מאה שקלים, ושמעון הודה שאכן הייתה הלוואה, אך הוא חייב לו אך ורק חמישים שקלים, שמעון ישבע על כך ויפטר על החמישים הנוספים. להלן שבועת מודה במקצת תכונה מו"ב.

2 נבאר בקצרה את דין הילך. ראובן תובע את שמעון על מאה שקלים. כתגובה לתביעתו של ראובן, שמעון הודה על חמישים שקלים, תוך שהוא מציג אותם בבית הדין, ובכך הם מזומנים לידי של ראובן. ר' חייא מחדש כי אף המו"ב באופן זה - יהיה מחויב בשבועת מו"ב. דינו של ר' חייא מחודש, שכן היה מקום לומר כרב ששת, הפוטר במקרה כזה. כיוון שאותם חמישים שקלים מזומנים לידי של התובע, ניתן להגדיר את תביעתו בצורה שונה. את מאת השקלים שתבע ניתן לחלק לשתי תביעות שונות. חמישים השקלים שהוצגו בפניו על ידי הנתבע - הוא כלל לא תובע, שכן ניתן לראות אותם כאילו הם היו בידי התובע עוד בטרם שבא לבית הדין. לגבי חמישים השקלים הנתורים - ראובן אכן תובע אותם, אך כיוון ששמעון כופר בכל התביעה השנייה - הרי שהוא 'כופר בכל', ופטור מלהישבע על כך. למרות סברתו הבהירה של רב ששת, על פיה ניתן לחלק את התביעה לשני חלקים, ובכך לפטור את שמעון משבועה, ר' חייא מחייב את שמעון בשבועת מו"ב. עיינו בביאורו של המאירי על הגמרא שם, ד"ה מנה לי בידך.

סלעים דינרין. מלוה אומר חמש, ולוה אומר שלש. ר"ש בן אלעזר אומר: הואיל והודה מקצת הטענה ישבע. ר"ע אומר: אינו אלא כמשיב אבידה ופטור.

ראובן תובע את שמעון על כך שלווה ממנו חמישה סלעים. שמעון אינו כופר לחלוטין בטענת ראובן, אך קובע כי הוא חייב לו שלושה דינרים בלבד. ר' שמעון בן אלעזר (להלן – רשב"א) ור' עקיבא דנים במקרה בו ישנו שטר הלוואה, עליו רשום כי ההלוואה הייתה על סלעים, אך אינה מפרטת על כמה סלעים מדובר. רשב"א אומר כי שמעון ישבע כדין שבועת מו"ב, שכן הודה על מקצת תביעתו של ראובן. ר"ע אומר כי שמעון פטור משבועת מו"ב, שכן הוא נאמן על כך שהוא אכן לווה רק שלושה. אנו מטילים שבועת מו"ב כיוון שישנו חשש כי הנתבע משקר או משתמט מהתשלום המלא,³ אמנם כאן החשש אינו קיים. הלווה היה יכול לומר שהוא חייב שני סלעים ולהיפטר משבועה, שכן אנו מניחים שכוונת השטר בסלעים היא שני סלעים בלבד (מדין 'מיעוט רבים שניים'). כיוון שהשטר היה תומך בטענתו של שמעון אילו טען שחייב לראובן רק שני סלעים, הרי שאף אם תבע שלוש יפטר משבועה, מדין 'משיב אבידה'.⁴ הגמרא דנה באריכות בשיטות התנאים על מנת לאמת בין דין הברייתא לבין מחלוקת רב ששת ור' חייא בהילך. בסופו של הדיון, הגמרא קובעת כך:

אלא לעולם שתיים פטור והילך חייב, ושאני הכא... אי נמי, משום דהוה ליה שטר שעבוד קרקעות ואין נשבעין על כפירת שעבוד קרקעות.

רשב"א פוסק ששמעון חייב להישבע אך ורק אם טען שלושה סלעים, אך אם טען שניים - היה נפטור משבועה. דבר זה קשה על ר' חייא, שכן אותם שני סלעים נחשבים כהילך; נסביר קביעה זו. בכל הלוואה המעוגנת בשטר, למלווה יש יכולת לרדת לנכסי הלווה אם הוא לא יפרע את חובו. אם כן, כאשר שמעון הודה בשני סלעים, הרי שסלעים אלו נחשבים כהילך. כיוון שהמלווה יכול לרדת לנכסיו ולהפקיע קרקע בשווי של שני סלעים מרשות הלווה, הרי שהקרקע מזומנת לידו, כדין הילך. אם הלכה כר' חייא, מדוע לשיטת רשב"א פטור משבועה? עונה הגמרא שתי תשובות, ולהלן נעסוק בתשובה השנייה. עונה הגמרא שר' חייא יודה במקרה

3 עיינו בדברי הנחלת דוד שם ג, א, ד"ה שלא תהא הודאת פיו. כאשר אדם הודה במקצת הטענה, ישנו חשש כי הוא רמאי והוא אכן חייב לו את כל דמי התביעה. חשש זה אינו קיים לפי ר"ע, כיוון שיכל להיפטר משבועה לו היה טוען שהוא חייב לו שני סלעים.

4 עיינו בדברי רש"י שם, ד"ה אינו אלא כמשיב אבידה. כיוון שהיה יכול להיפטר לו טען שני סלעים, אך הוא לא עשה כן, הדבר מוסיף לנאמנותו כאשר טען שלושה סלעים, ויפטר.

זה לרב ששת ששמעון יפטר משבועה, כיוון שמודה במקצת התביעה המעוגנת בשטר, נחשב כמודה במקצת קרקעות. כיוון שלמדנו שאין נשבעים על כפירת שעבוד קרקעות, והשטר משעבד את הקרקע, הרי שהמודה במקצת השטר אינו נשבע.⁵

העולה מדברי הגמרא, הוא שאין הנתבע נשבע על טענה הכופרת או מודה בתביעה המשעבדת את קרקעות הנתבע. אם כן, הרי שפקע דין התורה שהמודה במקצת ההלוואה ישבע! כיוון שבית הדין יכול לשעבד את הקרקע של הלווה בכל הלוואה, הרי שכל מו"ב הטענה נחשב כמודה בקרקע משועבדת, ולפי הגמרא דידן אין נשבעים במצב כזה! כיצד תיתכן שבועת מו"ב בהלוואות?!

בטרם נדון בשאלה זו, תוך דיון בגדרי הדין והסברות של הראשונים, נציג שתי גמרות חשובות לעיוננו.

מחלוקת הראשונים

המשנה במסכת בבא בתרא קעה, א אומרת כך:

המלוה את חברו בשטר - גובה מנכסים משועבדים. על ידי עדים - גובין מנכסים בני חורין.⁶

עולא דן בדברי המשנה (שם, ב):

אמר עולא: דבר תורה, אחד מלוה בשטר ואחד מלוה על פה - גובה מנכסים משועבדים. מאי טעמא? שעבודא דאורייתא. ואלא מה טעם אמרו מלוה על פה אינו גובה אלא מנכסין בני חורין? משום פסידא דלקוחות.

עולא קובע כי אין זה משנה אם ההלוואה מעוגנת בשטר או בעל פה על ידי עדים (להלן מע"פ), דין תורה הוא שנכסי הלווה משועבדים למלווה, כאשר הוא אינו פורע את חובו בזמן.⁷ מעיקר הדין, בין במע"פ ובין במלווה על שטר, יכול המלווה לרדת לשדה הלווה, בין אם היא

5 הגמרא בשבועות מב, ב לומדת מפסוק כי אין נשבעים על כפירת קרקעות. חז"ל מרחיבים פטור זה אף לאדם שהודה במקצת שעבוד קרקעות. כיוון שהשטר משעבד את הקרקע, אין נשבעים שבועה דאורייתא על השטר.

6 נכסים משועבדים הם נכסים המעוגנים בשטר ההלוואה, אך הלווה מכר אותם לאדם שלישי, להלן הלוקח. במלווה על שטר, רשאי המלווה לתקוף את הלוקח ולהוציא ממנו את השדה הזו. נכסים בני חורין אלו נכסי הלווה שאינם נמכרו ללוקח, והם בבעלותו הבלעדית של הלווה.

7 עיינו בפירושו של הרשב"ם שם, ד"ה שעבודא דאורייתא.

נמכרה ללוקה (נכס משועבד) ובין אם היא בבעלות הלווה (נכס בן חורין), עד שהלווה יסדיר את חובו. אולם חז"ל תיקנו כי המע"פ אינו יוכל להוציא את הלוקה מנכסים משועבדים, בשל הטעם של 'פסידא דלקוחות' - בשל הפסדו של הלוקה מהעניין. אולם בנכסים בני חורין - יכול המע"פ לרדת ולקחת את שדהו.

העולה מדברי הגמרא, הוא ששעבוד הקרקע בהלוואה הוא דין תורה, ומעיקר הדין הוא חל בין במלווה על שטר ובין במע"פ.

נעיינ בדברי הגמרא בשבועות לו, ב:

רבי יוחנן אמר הכופר בממון שיש עליו עדים - חייב, בשטר - פטור... היינו טעמיה דרבי יוחנן - משום דהוה שטר שעבוד קרקעות, ואין מביאין קרבן על כפירת שעבוד קרקעות.

ר' יוחנן מחלק בין כופר בהלוואה המעוגנת על ידי עדים, לבין הכופר בהלוואה המעוגנת בשטר, לעניין הבאת קורבן. הגמרא מסבירה את הסיבה לחילוק זה. במלווה על שטר, אדם כופר על הקרקע המשועבדת על ידו, ואין מביאים קורבן על כפירת שעבוד קרקעות. זאת בניגוד לכופר בממון שיש עליו עדים שדינו שונה, שכן עדי ההלוואה אינם משעבדים את הקרקע.

ניתן לזהות בקלות את הסתירה בין דברי ר' יוחנן לבין דברי עולא. הרי אם 'שעבודא דאורייתא', הרי שהן שטר והן עדים יכולים לשעבד את הקרקע במקרה שהלווה לא פורע את חובו! כיצד ר' יוחנן מחלק ביניהם, וקובע כי שטר בלבד משעבד את הקרקע?

שיטת התוספות

עד כה הצגנו שתי שאלות. שאלה ראשונה עולה מהגמרא בב"מ. אם פטורים משובעת מו"ב כאשר הקרקעות משועבדות בהלוואה, הרי שאין מקרה בו נשבעים מהתורה על מו"ב! כיוון ששעבודא דאורייתא - הנכסים משועבדים בכל סוגי ההלוואה (בין בשטר ובין במע"פ), ואם כן באיזה מקרה ישבע הלווה את שבועת מו"ב?

בנוסף, הצגנו סתירה בין הגמרא בשבועות לגמרא בב"ב. נראה כי ר' יוחנן סובר כי אך ורק שטר משעבד את הקרקעות, ועדי ההלוואה אינם יכולים לעשות כן!

תוספות מעמיד את הגמרא בשבועות בעניין הכופר בממון שיש עליו עדים, במצב בו התובע

מחל על השעבוד.⁸ כלומר, ר' יוחנן מסכים שהן שטר והן עדים יכולים לשעבד את הקרקע, ודינם יהיה שווה לעניין קורבן.⁹ מה שר' יוחנן אמר שחייב קורבן בכפירת ממון שיש עליו עדים, מדובר במצב שמחל המלווה ללווה על היכולת שלו לשעבד את נכסי הלווה (אם זה לא יפרע ממנו את דמי ההלוואה). באופן דומה מסביר גם התוספות רא"ש על אתר,¹⁰ כאשר הוא מוסיף אפשרות נוספת שיביא קורבן - כאשר אין ללווה קרקע. כלומר, כאשר יש ללווה קרקע ואינו מחל לו המלווה על הזכות שלו לשעבד קרקע זו, באמת אין מע"פ שונה ממלווה על שטר ויפטר מקורבן, שכן שעבודא דאורייתא.

התוספות עונה על השאלה הראשונה באופן דומה. שבועת מו"ב בהלוואות אינה חלה במקרה רגיל (בין בשטר בין במע"פ), שכן שעבודא דאורייתא ואין נשבעים על כפירת שיעבוד קרקעות. אמנם במצב בו המלווה מחל על זכות השעבוד שלו, הרי שהודאת הלווה אינה קשורה לנכסים משועבדים, ופקע הפטור של 'אין נשבעין על כפירת שעבוד קרקעות' (וממילא יתחייב בשבועה).

תוספות בב"מ, ד"ה אין נשבעין, שואל אף הוא את השאלות הללו:

וא"ת למ"ד בפרק גט פשוט שעבודא דאורייתא מודה מקצת הטענה למה נשבע הא כופר שעבוד קרקעות? וי"ל שמחל לו השעבוד או שאין לו כלל קרקעות אפי' משעבדי. אבל לרבי יוחנן, דאמר בפ' שבועת הפקדון כופר בממון שיש עליו עדים חייב קרבן שיש עליו שטר פטור משום כופר שעבוד קרקעות דבעדים, לא חשיב כופר שעבוד קרקעות אע"ג דסבר ר' יוחנן שעבודא דאורייתא. היינו משום כיון שהפקיעו חכמים השעבוד במלווה ע"פ משום פסידא דלקוחות, חשיב כאילו מחל לו השעבוד. ומיירי דאית ליה משעבדי ולית ליה בני חרי, דאי אית ליה בני חרי אפי' יש עליו עדים - פטור, ואי לית ליה אפי' משועבדים אפילו יש עליו שטר חייב.

תוספות בראשית דבריו מביא את התשובה שהזכיר בשבועות, על פיה שבועת התורה של מו"ב חלה אך ורק כשמחל על השעבוד או שאין ללווה קרקע כלל. אמנם, כאשר הוא מתייחס לסתירה בדברי ר' יוחנן, הוא אינו מוכן להעמיד את דבריו שמדובר במצב בו הוא מחל לו זכות השעבוד (כפי שנקט בעצמו שם). הוא מוסיף תשובה נוספת. כיוון שחכמים הפקיעו את יכולת השעבוד במע"פ מנכסים משועבדים משום פסידא דלקוחות, הרי שקרקעות אלו אינן

8 עיינו שם, ד"ה ואין מביאין.

9 שניהם פטורים, שכן אין מביאים קורבן על כפירת שעבוד קרקע.

10 ד"ה ואין מביאים. תוספות בב"מ שיובא להלן, מביא אף הוא את התשובה הזו.

משועבדות כלל במע"פ!¹¹ אם כן, הרי שכאשר הלווה הודה במקצת הטענה במע"פ, אם אין לו נכסים בני חורין, שחכמים לא הפקיעו את השעבוד שלהם מהתורה, הרי ששוב הוא אינו נחשב כמודה על שעבוד קרקעות (שכן קרקע זו אינה משועבדת מדברי סופרים). ר' יוחנן יסכים ששעבודא דאורייתא, מכל מקום חכמים הפקיעו שעבוד זה בנכסים משועבדים במע"פ. אם כן, מובן עתה דינו של ר' יוחנן המחלק בין כופר בעדים לכופר בשטר לעניין חיוב קורבן. מדובר שם במצב שאין ללווה קרקע בת חורין, וממילא העדים אינם משעבדים את הקרקעות המשועבדות של הלווה, שכן חכמים הפקיעו את שעבודם.

העולה מדברי התוספות, הוא ששבועת מו"ב אפשרית בשלוש אפשרויות שונות: כשמחל המלווה על זכות השעבוד, כשללווה אין קרקע, והוסיף התוספות בב"מ כי שבועה זו תיתכן במצב בו ללווה אין קרקע בת חורין.

השאלה המתבקשת היא האמנם דברי התוספות חלוקים זה על זה? תוספות בשבועות אינו מציין את התשובה השלישית המובאת בתוספות בב"מ, ותוספות בב"מ אינו מסתפק בתשובות שהובאו בשבועות. בנוסף, יש לדקדק בלשון התוספות בב"מ. אם כנים דבריו ביחס להפקעת השעבוד מנכסים משועבדים, מדוע הוא הביא תשובה זו אך רק בסוף דבריו (ביחס להפקעת השעבוד של ר' יוחנן)? הרי תשובה זו וודאי מועילה אף לשאלה שנשאלה על דין התורה (מתי תיתכן שבועת מו"ב בהלוואה)! להלכה תשובת התוספות על ר' יוחנן עונה אף על השאלה הראשונה, שכן שבועת מו"ב אפשרית כאשר ללווה אין נכסים בני חורין. מדוע הוא הסב את תשובה זו כלפי השאלה השנייה בלבד, ולא אף על הראשונה? על שאלות אלו נענה בהמשך עיוננו.

שיטות הרמב"ן והרא"ש

הרא"ש מביא את תשובת הרמב"ן לשאלות אלו, ודוחה את דבריו:¹²

והרמב"ן ז"ל כתבו, דהא בורכתא דכל מודה מקצת שאין בו עדים כאן חייב, דאפי' תבעו נמי מנה לי בידך בשטר ואבד ממני השטר, והלה אומר אין לך בידי אלא חמשים בשטר חייב הוא שבועה דאורייתא כיון דאמר דאין השטר כאן ואין יכול לגבות בו מן המשועבדין, לאו שעבוד קרקעות מקרי.

11 הריטב"א על אתר מסביר כי הכוח של חכמים להפקיע את דין התורה בנכסים משועבדים, נובע מדין 'הפקר בית דין הפקר'.

12 עיינו בפירושו על הסוגיה בשבועות, ד"ה ואמר ר' יוחנן.

ואין דבריו נראין לי, כיון דשיעבודא דאורייתאי אפי' מלוה על פה נמי נשתעבדו נכסיו. והא דלא גבי מיתמי ומלקוחות משום דאין המלוה ידוע, כיון שאין עדים בדבר ואפילו הלוה מודה דחיישינן לקנוניא. ואם היה הלוקח מודה בהלוואה היה גובה ממנו, הלכך אין שיעבוד קרקעות תלוי לא בעדים ולא בשטר למאן דאית ליה שיעבודא דאורייתא אלא [על] כל הלוואה נשתעבדו נכסי הלוה.

הרמב"ן מציע אפשרות נוספת לשבועת מו"ב אף אם נפסק כי שיעבודא דאורייתא. הרמב"ן אומר כי התורה משעבדת את הנכסים אך ורק אם יש עדים או שטר על ההלוואה. אמנם במע"פ ללא שטר או עדים, הקרקעות אינן משעבדות, וממילא מו"ב התביעה ישבע במצב כזה, שכן אין הוא מודה בקרקעות. אין צורך לדחוק כתוספות, ולהעמיד במצב בו מחל לו או שאין ללווה קרקעות בני חורין, אלא כל מו"ב הלוואה ללא שטר או עדים ישבע.

הרא"ש דוחה את דבריו. כיוון שפסקנו כי שיעבודא דאורייתא, הרי שכל הלוואה משעבדת את קרקעות הלווה. לעיתים אין אנו מוציאים את השעבוד הנ"ל לפועל מכל מיני סיבות חיצוניות, אך מעיקר הדין כל קרקע משועבדת בכל סוג של הלוואה. אף שקיימא לן דינים הקובעים כי במע"פ אין מוציאים מידי היתומים, או שאין מוציאים את הלוקח מהשדה אפילו כאשר הלווה מודה על ההלוואה, אין אלו מעידים על כך שהקרקע אינה משועבדת במע"פ. אדרבה! אם יבוא הלוקח ויודה על ההלוואה, אנו נרד לקרקע ונוציא אותה מידו, אף אם מדובר במע"פ ללא עדים!¹³

הרי שלפנינו מחלוקת עקרונית בין הרמב"ן לתוספות והרא"ש. בעוד שהרמב"ן סובר כי מע"פ ללא עדים אינו משעבד קרקעות, הראשונים האחרים מבינים כי מע"פ משעבד את הקרקע בכל מצב (אולי חוץ מנכסים משועבדים, כדברי התוספות בב"מ).

נבקש בהמשך עיוננו לדון בשורש המחלוקת בין הרא"ש והתוספות לרמב"ן. בטרם נעשה זאת, נבקש בפרק הבא לדון בשאלת היחס בין התוספות בב"מ לתוספות בשבועות (העולה בקנה אחד עם דעת הרא"ש).

13 מע"פ ללא עדים נחשב כ'חלש' יותר, אך הוא עדיין משעבד את הקרקעות. אנו לא נוציא את היתומים מאחר שללא עדים ו-וודאות מוחלטת על טיב ההלוואה, אין אנו נוציא יתומים מהקרקע. כמו כן, כאשר הלווה מודה במע"פ לא נוציא את הקרקע, כיוון שישנו חשש כי ההלוואה אינה כשרה. אפשר שהלווה והמלווה תיכננו תרמית משותפת המפסידה את הלוקח, ותגרום לשניהם לצאת נשכרים. דין זה נקרא 'חיישינן לקנוניא' (עיינו להלן יג, א). בכל אופן, לעיתים המע"פ לא מצליח ליישם את השעבוד מסיבות שונות, אך השעבוד תמיד קיים, שכן שיעבודא דאורייתא.

היחס בין דברי התוספות

בפרק זה נבקש לדון בגדרי המחלוקת, כאשר לעת עתה נניח בצד את דעת הרמב"ן. לאור דברי הרא"ש עולה השאלה - האמנם הרא"ש חולק על התוספות בב"מ? הרי כדי לדחות את הרמב"ן, קובע הרא"ש כי קרקעות משועבדים אכן משועבדים לצורך ההלוואה גם במע"פ ללא עדים. אמנם תוספות בב"מ קובע אחרת, ואומר במפורש כי חכמים הפקיעו את שעבוד ההלוואה מנכסים משועבדים.

אפשרות ראשונה להציע, היא שהרא"ש אינו חולק על התוספות בב"מ. הרא"ש אמר את דבריו אך ורק כדי לדחות את הרמב"ן, אמנם הוא וודאי מודה לכך שלהלכה נכסים המשועבדים ביד הלוקח אינם משועבדים לצורך ההלוואה, כי חכמים הפקיעו את שעבודם. הרמב"ן אמר שנכסים אלו אינם משועבדים מהתורה, ואילו תוספות אומר כי נכסים אלו אינם משועבדים מדברי חכמים. הרא"ש בא לדחות את הקביעה שנכסים אלו אינם משועבדים מהתורה, שכן התורה שעבדה את כל סוגי הנכסים. אמנם לעניין הלכה, הרא"ש יסכים לקומה הנוספת שהוסיף תוספות, הקובעת כי חכמים הפקיעו מהם את השעבוד בגלל פסידי דלקוחות.

במילים אחרות, ישנן שתי קומות שונות של דיון. הקומה הראשונה דנה בשאלה האם קרקעות אלו משועבדות מהתורה. בשאלה זו הרא"ש נוקט כמו התוספות וחולק על הרמב"ן, הסובר כי התורה מעולם לא שעבדה אותן. הקומה השנייה עוסקת בגזירת חכמים, המפקיעה את השעבוד בשל שיקולי פסידי דלקוחות. הרא"ש לא עסק בקומה הזו, שכן הוויכוח עם הרמב"ן יסודי יותר, ביסוד השעבוד.

דומה כי החילוק בין הקומות השונות יכול לשפוך אור על המחלוקת בין דברי התוספות בשבועות לדבריו בב"מ, וכן על הניסוח של דבריו שם. שאלנו לעיל מדוע תוספות אינו מסתפק בתשובות שהובאו בשבועות. ניתן לומר כי אין להצביע על סתירה בדבריו, אמנם בכל מסכת הוא התייחס לקומה אחרת. במסכת שבועות, תוספות דן בקומה הראשונה, בדיון התורה הבסיסי. תוספות שואל כיצד תיתכן שבועת מו"ב, כאשר כלל סוגי הקרקעות משועבדים לצורך ההלוואה על פי התורה. הוא עונה כי שבועה זו תיתכן כאשר המלווה מחל לו על זכות השעבוד. אגב תשובה זו, הוא הסביר אף את הסתירה בדברי ר' יוחנן, אמנם עיקר הדיון שלו היה סביב דין התורה הבסיסי, זה שקדם לתקנת חכמים. אולם בב"מ, עיקר דיונו היה סביב שיטת ר' יוחנן לאחר תקנת חכמים, סביב קומת הדיון השנייה. לאחר שחכמים הפקיעו את השעבוד, הרי שניתן להסביר את דברי ר' יוחנן בצורה טובה יותר. כאשר ר' יוחנן אמר שהכופר

בעדים חייב קורבן, הוא אמר את דבריו כאשר אין ללווה נכסים בני חורין. על אף שתשובה זו מצמצמת את דברי ר' יוחנן, היא עדיין רחבה יותר מההעמדה המופיעה בשבועות.

אם כנים דברינו, דומה כי ניתן להסביר אף את המבנה של תוספות בב"מ. בשלב הראשון, תוספות דן בקומה הראשונה, ועונה את התשובה שהביא בשבועות. לאחר מכן הוא עובר לקומה השנייה, ועובר לעסוק בדברי ר' יוחנן עצמם. תוספות מביא את תשובתו השלישית אך ורק בקומת הדיון השנייה, ולא בקומת הדיון הראשונה, העוסקת בדיון התורה המקורי של מו"ב.¹⁴ העולה מתשובה זו, שהרא"ש, התוספות בשבועות והתוספות בב"מ אינם חלוקים זה על זה, ועל הלומד לדייק על איזו קומת דיון כל אחד מהם מדבר.

נראה כי ישנו קושי על שיטה זו. אם הרא"ש אינו חולק על התוספות בב"מ - מדוע הוא מתבטא בצורה העלולה לגרום לבלבול בדבריו? מדוע שינקוט בדוגמא שאינה נפסקת להלכה לשיטתו? שנית, דחוק לומר כי תוספות בשבועות, העולה על דברי ר' יוחנן עצמם, דן על הגדר של שבועת מו"ב מהתורה, ואילו תוספות בב"מ דן על שיטתו של ר' יוחנן בשבועות! היה ראוי שתוספות יסדר את דבריו כך שהוא ידון בדברי ר' יוחנן בשבועות, ובדיון התורה של מו"ב בב"מ?!

הרב אליהו ליכטנשטיין הציע אפשרות נוספת לבאר את החילוק בין תוספות בשבועות לתוספות בב"מ.¹⁵ תוספות בב"מ חולק עקרונית על דבריו בשבועות. תוספות בשבועות אומר כי החילוק בין חיוב או פטור לעניין קורבן אינו תלוי בשאלת עדים או שטר, אלא בשאלה האם מחל לו המלווה או לא. מעבר לכך שהעמדה זו רחוקה מפשט הגמרא, קביעה זו 'מסבכת' את תוספות ממקום אחר. הרי לשיטתו, אף במלווה על שטר יתחייב בקורבן, במקרה שאין ללווה קרקע לשעבד אותה. אם כן, הרי שהמודה בשטר, כאשר אין ללווה קרקע לשעבדה, יתחייב בשבועה. כיוון שהשטר אינו משעבד דבר, הרי ששוב יתחייב המו"ב על שטר זה. הלכה זו אינה מקובלת על התוספות בב"מ. מסתבר שהתוספות בב"מ סובר כי הנשבע על שטר כאשר אין ללווה קרקע, עדיין יהיה פטור. על אף שהשטר אינו משעבד דבר כרגע, כיוון שהוא יכול בפוטנציאל לשעבד קרקעות, הרי שעדיין הוראה זו נחשבת כמודה על קרקע משועבדת ופטור (על אף שאין קרקע כזו בנמצא). תוספות בב"מ סובר כי השטר יכול לאצור בתוכו את פוטנציאל

14 הצעתנו כאן התחדדה לאחר שיח משותף עם הרב מוטי פרנקו.

15 עיינו בדברי הרב ליכטנשטיין על התוספות רא"ש בשבועות, הערה 48, עמ' רטו-רטח, הוצאת מוסד הרב קוק.

הכפירה בקרקעות משועבדים, על מנת שהוא יוכל לפטור את המודה בו. הרי הגמרא בב"מ אינה מעמידה את הברייתא במצב בו ללווה בהכרח יש קרקע, והיא אומר שהמודה בשני סלעים פטור בכל מקרה, ונראה שפטור אף אם אין לו קרקע כלל!

המחלוקת העולה בין תוספות בשבועות לתוספות בב"מ, מופיעה במפורש בדברי הנושאי כלים על השולחן ערוך. הסמ"ע סובר כי שטר חשוב כשעבוד קרקע אף אם אין קרקע כזו לעניין פטור משבועה,¹⁶ ואילו הש"ך סובר שחייב להישבע,¹⁷ כיוון ששטר כזה אינו נחשב ככפירה על שעבוד קרקעות. הרי שהסמ"ע סובר כתוספות בב"מ, ואילו הש"ך סובר כתוספות בשבועות.

אם כן, הרי שדברי התוספות חלוקים, ואפשר שהרא"ש סבר כשיטת התוספות בשבועות, כפי שעולה מדבריו שם בתוספות רא"ש, וחולק על שיטת התוספות בב"מ.

לאחר שהצגנו את האפשרויות השונות בהבנת גדרי המחלוקת, נוכל לגשת לחקירה המתבקשת – במה נחלקו הראשונים?

מודה במקצת – קרקעות או מטלטלין?

בפרק זה נעסוק בסברות הראשונים.¹⁸ נדון תחילה בדעת הרמב"ן, שכן נראה כי היא זקוקה ביאור רב. מדוע לשיטתו דין שעבודא דאורייתא אינו חל ללא עדים? וכי התורה חילקה בין מע"פ עם עדים לבין מע"פ ללא עדים?¹⁹

נראה לומר כי הרמב"ן מודה לראשונים האחרים שהיה מקום לשעבד את הקרקעות בכל סוגי הלוואות. אולם, התורה קובעת כי דין פטור משבועה או קורבן בשעבוד קרקעות חל אך ורק אם ניתן לממש את השעבוד הנ"ל. כאשר אין עדים במע"פ, אין וודאות חזקה דיו על מנת לממש את השעבוד. כיוון שכך, פטור משבועה על שעבוד קרקעות חל כאשר ניתן לגבות קרקע זו בפועל, תוך וודאות שאכן הייתה הלוואה. במע"פ ללא עדים אין וודאות כזו. כיוון שהקרקע

16 עיינו בדבריו על חושן משפט פח, נא.

17 שם, מט.

18 בעוד שבפרק הקודם ניסינו לעמוד על טיב היחס בין התוספות והרא"ש, בפרק זה נתייחס לסיעת התוספות והרא"ש במקשה אחת.

19 נבקש לסייע מעט לשיטת הרמב"ן. המשנה בב"ב מתייחסת למלווה שיש בו עדים. מסתבר לומר שכאשר עולא דיבר על מע"פ ביחס למשנה, כוונתו למע"פ שיש בו עדים דווקא. אמנם עדיין יש לשאול מדוע המשנה עצמה חילקה בין מע"פ עם עדים או בלעדיהם, הרי שעבודא דאורייתא!

הזו 'מחוסרת גוביינא' ואין השעבוד יכול להתממש, ממילא עדיין חייבים עליה שבועה.²⁰ אם כנים דברינו, הרי שהרמב"ן אכן חש לקושיית הרא"ש. הרא"ש הקשה כי הקרקעות משועבדות בכל מקרה, אמנם לעיתים אין מיישמים זאת במע"פ מסיבות שונות, כגון יתומים או קנוניא. הרמב"ן אכן חש לסברות אלו. בעוד שהרא"ש סובר כי התורה שעבדה את כלל הקרקעות, רק שחכמים חששו לחששות אלו, ולכן הם לא הפקיעו את הקרקע מהלוקח, הרמב"ן סובר כי התורה חששה לכך מלכתחילה. התורה קבעה כי נכסים משועבדים אלו נכסים כאלה שניתן לגבות אותם ללא חשש, תוך וודאות מוחלטת שהגבייה נצרכת. כיוון שבמע"פ ישנן חששות, היא מלכתחילה הפקיעה את השעבוד, או לכל הפחות קבעה שהפטור משבועה לא חל בקרקעות מאין אלו.

נבקש עתה להציע ביאור עמוק יותר למחלוקת הראשונים בשאלה בה עסקנו - האם הכופר במע"פ ללא עדים חייב להישבע או לא. על מנת לעשות זאת, נשאל שאלה על פשט הגמרא הנוגעת לראשית דברינו.

כיצד הגמרא מתייחסת למודה בשני סלעים כמודה במקצת קרקעות? הרי וודאי שהתובע תובע מהנתבע לשלם כסף, והקרקע היא רק אופן תשלום חלופי במקרה בו הלווה אינו משלם! במילים אחרות, כיצד ניתן להגדיר את המודה בשטר כמודה בקרקע, אם בשעת התביעה הוא מודה במקצת מטלטלין? כיוון שבמטלטלין ישנו חיוב שבועת מו"ב, מדוע ההודאה בשטר נחשבת כמו"ב קרקעות? אף אם המלווה התכוון לתבוע או כסף או קרקע, הרי שעדיין יהיה חייב שבועה. מהגמרא בסוף העמוד למדנו כי "זוקקין הנכסים שאין להן אחריות את הנכסים שיש להן אחריות לישבע עליהם". כלומר, יכול בית הדין לגלגל שבועת כופר בקרקעות אם כבר התחייב שבועה על מטלטלין. הרי שאף אם התובע תובע הן קרקע והן מטלטלין, יכול בית הדין לחייב את המודה בשטר להישבע?²¹

20 ניתן לדייק זאת ממילותיו של הרמב"ן שם: "ואין יכול לגבות בו מן המשועבדים". הרמב"ן וודאי סובר שמאן דאמר שעבודה דאורייתא סובר שהנכס משועבד, אמנם כיוון שהגבייה לא נעשית בצורה וודאית, התורה לא מאפשרת את הפקעת הנכס מהמחזיק. כיוון שכך, פקע הפטור משבועה על קרקעות אלו. הצעה נוספת להבנת תורף דברי הרמב"ן, קובעת כי הרמב"ן אינו נותן חלות של הלוואה מהתורה, אלמלא היא כוללת עדים או שטר. כשהתורה למדה את דין שעבודה דאורייתא, היא אמרה זאת על הלוואות דאורייתא, המעוגנות בשטר או עדים. לענ"ד גישה זו קשה מאוד, שכן סברא זו מצריכה את הרמב"ן לומר שאר דינים מדאורייתא הקשורים להלוואות, אינם חלים במע"פ ללא עדים (לדוגמא שאין דין מו"ב במע"פ ללא עדים מהתורה וכו').

21 להלן שאלה זו תנוסח בקצרה כך: מדוע אין כאן דין זוקקין?

לאור שאלה זו, ניתן להסביר את מחלוקת הראשונים. הן ר' עקיבא איגר והן האבני מילואים הסבירו את שיטת הרמב"ן,²² אולם נביא להלן את דברי הנחלת דוד:²³

וגם הודאתו בשטר חשבינן ג"כ כהודאת קרקע ג"כ מהך טעמא, משום דעיקר סמיכת בעל השטר הוא על הקרקע משום דאינו יכול להבריחם ולמוכרם כיון דטריף מלקוחות, ולכך שפיר קאמר הרמב"ן דזה לא שייך רק היכא שיכול לטרוף מהלקוחות דהיינו ביש לו שטר ולא נאבד או למ"ד שעבודא דאורייתא, ומלוה על פה נמי טריף מהלקוחות בעינן שיהיה לו עכ"פ עדים שלוה ממנו ועדיין לא פרעו דאז יוכל לטרוף מהלקוחות, דבזה שפיר איכא למימר דעיקר סמיכתו הוא על הקרקע ולכך הוי כתביעת והודאת קרקע, משא"כ במלוה על פה בלא עדים [או אפילו בטען שטר היה לי ונאבד], דנהי דשעבודא דאורייתא מכל מקום כיון שאינו יכול לטרוף ממשעבדי א"כ אין עיקר סמיכתו על הקרקע...

אנו מתייחסים לתביעה כתביעת קרקע, כיוון שעיקר סמיכות דעת המלווה היא על קרקע, כפי שהוא מוכיח ממספר סוגיות.²⁴ המלווה סומך את דעתו כי תביעתו אכן תתממש לאור השטר או העדים הנמצאים באמתחתו, ולכן הוא תובע קרקע. זאת בניגוד לתביעת מטלטלין, בה אין המלווה סמוך ובטוח שהיא תתממש דווקא במטלטלין אלו. זו הסיבה בגינה אין אומרים כאן דין זוקקין, ולכן ניתן להתייחס לתביעה זו כתביעת קרקעות ויפטר משבועה. אמנם כאשר מדובר במע"פ ללא עדים, הרי שלמלווה אין סמיכות דעת בעניין הקרקעות, שכן הוא יודע שכלל לא בטוח שיצליח להוציא את הלקוחות מהשדה. כיוון שאין באמתחתו הוכחה היכולה להוציא את הלקוחות מהקרקע, הרי שאין לו סמיכות דעת בתביעתו שאכן יקבל את השדה, וממילא אין עיקר תביעתו על הקרקעות. כיוון שכך, הרי שחזר דין זוקקין, וממילא חייב בשבועה. יש לשים לב, כי לפי פירוש זה אין הרמב"ן מחייב את המו"ב במע"פ ללא עדים בעקבות כך שאין הוא נשבע על קרקע משועבדת. הרמב"ן וודאי מסכים שכל קרקע משועבדת בכל הלוואה כיוון ששעבודא דאורייתא, אמנם הוא מחייב בגלל שאין סמיכות דעת. היכולת למנוע את דין זוקקין תלויה בסמיכות הדעת, וזו פוקעת בהעדר שטר או עדים.

הרא"ש והתוספות לעומתו, סוברים אחרת. אלו המשך דברי הנחלת דוד:

22 עיינו בתוספות רע"א שבועות ה, א. וכן עיינו באבני מילואים צו, ה.

23 עיינו בדבריו שם, ד"ה שם תוס'.

24 לצערנו קצרה היריעה מלדון בדוגמאות שהובאו שם.

וצריך לומר דהרא"ש מפרש דהא דאמר משום דהוי שטר שעבוד קרקעות ואין נשבעין על כפירת שעבוד קרקעות, דלהכי הוי שטר כהודאת קרקע היינו משום דאף דתובע ממנו ממונא מ"מ בשעת ההלוואה לא נשתעבדו לו רק הקרקעות, דעיקר פירוש שעבודא דאורייתא או לאו דאורייתא הוא דמאן דסבר שעבודא דאורייתא הוא שתיכף בשעת ההלוואה נשתעבדו לו נכסיו...

הרא"ש והתוספות סוברים כי ישנו הבדל מהותי בין תביעה הכוללת שעבוד קרקעות, לתביעת מטלטלין שאינה כוללת נכסים כאלה. בכל ההלוואה, עיקר התביעה היא הקרקע, שכן אנו מתייחסים אליה כאילו היא כבר נמצאת בידינו של המלווה. כאשר שמעון לווה מראובן, השדה של שמעון עוברת מהותית לידינו של ראובן, והדרך של שמעון לפדות אותה היא על ידי תשלום. כלומר, עיקר התביעה היא הקרקע, והמטלטלין - היינו הכסף, הן רק הדרך לפדות אותה. בעוד שהקרקע משועבדת לראובן משעת ההלוואה, הרי שהמטלטלין יועברו לידינו רק בשעת התביעה. כיוון שכך, מו"ב במלווה נחשב כמו"ב הקרקע, שכן הקרקע היא הנושא המרכזי של התביעה, והיא הדבר היחיד ששועבד ברגע ההלוואה. כאשר אדם מתייחס להלוואה, הוא מתייחס לדבר ששועבד באותו הרגע, לקרקע. כיוון שכך, אין אומרים דין זוקקין, משום שדין זוקקין שייך רק כאשר המטלטלין נשתעבדו בשעת ההלוואה, יחד עם הקרקעות, מה שאין כן בנידון דידן, בו הקרקע היא היחידה ששועבדה מרגע ההלוואה.

נסכם בקצרה. לפי הרמב"ן צריך סמיכות דעת כדי להפקיע את דין זוקקין ולפטור משבועה, ואילו לפי הרא"ש והתוספות אין צורך דווקא בסמיכות דעת, אלא כל ההלוואה משועבדת את הקרקע משעת ההלוואה, וזה מספיק כדי להפקיע את דין זוקקין.

סיכום

מהגמרא בב"מ עולה שאלה גדולה ביחס לדין מו"ב. אם התורה פטרה את הכופר בקרקעות משבועת מו"ב, הרי שעולה השאלה באיזה מצב מו"ב ישבע? הרי קיימא כי שעבודא דאורייתא, כלומר השעבוד חל הן במלווה על שטר והן במע"פ? בנוסף הקשנו על דעת ר' יוחנן בשבועות, הקובע כי אין שעבוד קרקעות במע"פ כאשר יש עדים.

בעיוננו הצגנו את דעת התוספות, הרמב"ן והרא"ש. בעוד שהתוספות והרא"ש סוברים כי קרקעות משועבדים אף ללא עדים, הרמב"ן סובר שמלכתחילה התורה לא שעבדה נכסים ללא עדים או שטר. ניסינו לברר את גישת הרא"ש, תוך בירור השאלה האם הוא חולק על

דעת התוספות בב"מ. עמדנו על כך שאין הכרח לומר שהם חלוקים, וניתן להציע שהם דנים בקומות שונות של הדיון. לאור כך, ניסינו להסביר את הסתירה בין התוספות בשבועות לתוספות בב"מ. התוספות בשבועות דן בקומת הדיון הראשונה, הדנה בשאלת דין התורה לעניין שבועת מו"ב, ואילו התוספות בב"מ הציע תשובה נוספת העולה בקנה אחד עם הקומה השנייה של הדיון. ניסינו להראות כיצד חילוק זה עולה יפה בלשון התוספות בבב"מ. לאחר הצגת מספר קשיים על גישה זו, הבאנו את דברי הרב אליהו ליכטנשטיין בהערותיו על התוספות רא"ש, המצביעים על מחלוקת בין דברי התוספות השונים. הראנו כי שורש המחלוקת בין התוספות לרא"ש תלוי בשאלה האם הפטור נובע מקרקע קיימת הניתנת לשעבוד, או שמא עצם נוכחות שטר בעל פוטנציאל לשעבוד קרקע, מעניק פטור משבועה למודה בו.

לאחר שעסקנו בגדרי המחלוקת, ביקשנו לעסוק בשורש המחלוקת בין סיעת הרא"ש והתוספות לבין הרמב"ן. עסקנו בשאלה כיצד ניתן להגדיר את המודה בשני הסלעים כמודה בקרקעות, הרי וודאי שעיקר התביעה היא המטלטלין. דומה שהאופן בו יענו הראשונים על שאלה זו, ישפוך אור על שורש מחלוקתם. הרמב"ן מסביר כי הסיבה לכך שהתביעה היא על הקרקע, כיוון שהמלווה סומך דעתו שהקרקע תגיע לידיה, וזאת בניגוד למטלטלין. לאור זאת, מובן מדוע הוא מחייב את המודה במע"פ ללא עדים, שכן כאשר אין עדים אין סמיכות דעת. הרא"ש לעומת זאת סובר כי הקרקע משועבדת למלווה מהרגע הראשון, בניגוד למטלטלין, ולכן אין אומרים כאן דין זוקקין.